

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ФАЛСАФА КАФЕДРАСИ

Жондор Туленов

**ФАЛСАФА ФАНИ
ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ**
(Бакалавриат йўналиши учун маърузалар матни)

Биринчи бўлим

ТОШКЕНТ — 2001 й.

I-мавзу: **ФАЛСАФА ФАНИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ (I-маъруза)**

РЕЖА

1. Фалсафа фанининг предмети, муаммолар доираси ва вазифаси
2. Фалсафа ва бошқа фанлар
3. Фалсафанинг мафкура ва сиёсат билан алоқадорлиги

АДАБИЁТЛАР

- Каримов И.А. Миллий истиқдол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., “Ўзбекистон”, 2000 йил (34-36 б.).
- Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993 йил, (283-184 б.).
- Туленов Ж. Ҳаёт фалсафаси. Т., “Ўзбекистон”, 1993 йил, (5-58 б.).

1. Фалсафа фанининг предмети, муаммолар доираси ва вазифаси

Фан — инсон ва жамият тараққиётида катта аҳамият касб этади. Унинг ёрдамида кишилар воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши, ривожланиши ҳақида ҳолисона маълумотлар тўплайдилар, ўз эҳтиёжларини қондириш учун моддий ва маънавий қадриятлар яратадилар. Мавжуд фанлар ўзининг хилма-хиллиги билан ифодаланади. Шуларнинг ичида энг қадимийси фалсафадир.

“Фалсафа” атамаси иккита юнонча сўз (“филео” — севман ва “софия” — донолик)дан олинган бўлиб, “доноликни севаман” маъносини англатади. Унга бундай ном тасодифан берилган эмас. Фалсафа пайдо бўлиши биланоқ кишилар фикрини банд этган турли-туман саволларга жавоб қидиришга ҳаракат қилган. Хусусан, бизни қуршаб олган дунё қандай пайдо бўлган, у қандай ривожланади? Инсон онгининг, руҳининг материяга, табиатга муносабати қандай? Дунёни билишга қодирмизми ёки йўқми? Инсоният жамияти қандай пайдо бўлган ва унинг ҳаракатлантирувчи кучлари нималардан иборат? каби саволлар шулар жумласидандир. Фалсафанинг эътибор марказидаги саволларнинг хилма-хиллиги ва қизиқишлилигини эътиборга олиб юнонлар уни донолик фани ёки доношизмандлик деб атаганлар.

Фалсафа мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг туб моҳиятини билишга қаратилган фандир. Бу тўғрида Флоробийнинг куйидаги сўзлари алоҳида эътиборга сазовордир:

“Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-

ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз...”¹

Шуни алоҳида эслатиб ўтиш жоизки, воқеликнинг энг умумий томонлари, алоқаларини акс эттирувчи қарашлар фалсафий даражага кўтарилиши учун улар инсон томонидан мавҳум тафаккурлаш йўли билан қайта ишлаб, умумлаштирилиб, системалаштирилган назарий ғоялар тизимини ташкил этиши лозим. Шундагина улар фалсафий дунёқарашни ҳосил этади.

Фалсафанинг пайдо бўлиши қадимги юнонистанда эра-мизда аввалги VI асрга тўғри келади, чунки фаннинг тараққиёти учун зарур бўлган ижтимоий-иқтисодий, маънавий заминлар ана шу даврда вужудга келди.

Ҳар қандай фалсафа ўз даврининг маҳсули сифатида шу давр ижтимоий тараққиёти эҳтиёжларини ифода-лайди. Шунинг учун инсоният тарихининг турли босқичларида турли фалсафий қарашлар мавжуд бўлган ва шунга мос равишда унинг предмети ва вазифалари ҳам ўзгариб борган.

Даставвал аниқ фанлар мустақил тараққий этмаган вақтда фалсафа барча билимларни умумлаштирувчи, фанларнинг фани, “умумий система” вазифасини бажариб келган эди. Шу даврнинг буюк мутафаккир олимлари Демокрит, Арасту, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек ва бошқалар, айни вақтда табиат фанларининг ҳам асосчилари бўлганлар. Шунинг учун дастлабки кезларда фалсафа бир бутун таълимот кўринишида бўлган. Фалсафани махсус билимлар билан бирлаштириш қадимги даврга хос хусусият бўлгани учун у табиат фалсафаси, яъни “**натурфилософия**” деб ҳам ҳисобланган. У табиий фанлар тушунчаларига асосланган ҳолда табиатни яхлит тасвирлаб беришга қаратилган бўлиб, кишилик жамиятининг илк босқичида кенг тараққий этган мифологик тасаввурларни сиқиб чиқаришга асос яратади.

Қадимги давр фалсафасида оламни яхлит изоҳлаб бериш билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларнинг тараққиёт

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993 й., 183-184 бетлар.

қонунларини ўрганиш усуллари, билиш назарияси ҳамда ижтимоий фикрлар (ахлоқ-одоб, давлатни бошқариш масалалари) ҳам катта ўрин олган.

Ў Табиат ва жамият ҳақидаги билимларнинг ривожланиб бориши алоҳида фанлар пайдо бўлишига, мустақил тадқиқот соҳалари ажралиб чиқишига олиб келди. Уйғониш давридан, айниқса, XVII асрдан бошлаб табиат ҳақидаги фанлар, жумладан, тажрибага асосланган табиатшунослик, астрономия, математика, физика, механика, кимё муваффақиятли ривожлана бошлади. Ижтимоий тажрибанинг, ҳўжаликнинг, айниқса, саноатнинг ривожланиши, савдо ишларининг ўсиши ва аниқ фанлар билан бир қаторда бир қанча ижтимоий-гуманитар фанларнинг: тарих, тил, адабиёт, санъат, иқтисод, ҳуқуқ ва ҳоказоларнинг ҳам ривожланишига замин яратади.

Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида фалсафанинг эскирган мавқеини ва унинг предметини ўзгартиришга замин ҳозирлайди. Эндиликда фалсафа фани табиатни яхлит ўрганиш муаммолари билангина эмас, балки фан тараққиётида илмий билишнинг аҳамияти, билиш жараёнининг асосий босқичлари, илмий билишда аниқ фанларда қўлланадиган услубларнинг роли, фан тараққиётида мантиқий тафаккурлашнинг қонуниятлари ва шакллари каби масалалар билан шуғулланади. Шунингдек, инсон ва жамият, инсоннинг эрки ва ҳуқуқлари, ахлоқ-одоб, давлат муаммолари ҳам кенг ўрин олади.

XIX асрдан бошлаб алоҳида фанлар томонидан ҳосил қилинган билимларни бирлаштириш ва умумлаштиришга эҳтиёж кучая борди. Хусусий фанларнинг эришган муваффақиятидан келиб чиққан ҳолда борлиқ ва билишнинг фалсафий масалаларига бўлган қизиқиш янада кучайди. Файласуфлар орасида фалсафий тизим яратишга интилувчилар кўпайиб кетди. Бунга мисол сифатида немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Гегель томонидан яратилган фалсафий тизимни кўрсатиб ўтишимиз ўринлидир. У ўзининг “Мантиқ илми” асарида диалектика қонунларига асосланган яхлит фалсафий тизимни яратган эди. Гегелнинг бу таълимоти ҳанузгача фалсафа фанига ўзининг таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Фан ва техниканинг доимий равишда тараққий этиб бориши ҳамда жамиятнинг турли соҳаларида рўй бераёт-

ган жараёнлар фалсафа фанининг ривожланишига ва унинг муаммолар доирасини кенгайтиришга ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Фалсафа яхлит илмий билим тизимини ташкил этиб, муайян фундаментал қоидаларнинг йиғиндисига асосланади. Бу қоидалар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган қуйидаги уч туркум, йирик муаммоларни қамраб олади.)

1. Борлиқ ва унинг ривожланиш муаммолари. Борлиқ — мавжудотни ифодаловчи тушунчадир. У мураккаб ва кўп қирралидир. Моддий борлиқ, идеал борлиқ, инсон борлиги ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Борлиқ, унинг келиб чиқиши ва ривожланиш қонуниятларини фалсафий мушоҳада қилиш инсонни доимо қизиқтириб келган ва ҳозир ҳам қизиқтириб келмоқда. Борлиқни илмий изоҳлаш, англашга қаратилган хилма-хил фалсафий йўналишлар ва фикрлар мавжуддир. Уларни атрофлича ва батафсил ўрганиб чиқиш инсоннинг фалсафий дунёқарашини шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

2. Фалсафа фани борлиқ муаммоси билан бир қаторда воқеликнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятлари, уларни инсон онгида акс эттириш тўғрисидаги таълимотидир. Нарса ва ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва уларнинг доимий ривожланиб туриши фалсафа фанида унинг асосий қонун ва категориялари системасида ўз аксини топади. Демак, фалсафа фани борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланишини акс эттириш учун қонун ва категория тизимини яратади ва унинг ёрдами билан инсон атрофини қуршаб турган воқеликни акс эттиради. Инсон тафаккурининг шакли бўлган фалсафий қонун ва категориялар ёрдамида борлиқни ўрганиш катта фалсафий муаммодир.

Фалсафа — назарий фикрларнинг шакли ва қонуниятларини ҳам ўрганувчи таълимот бўлиб хисобланади. Тафаккур шакллари ва қонунлари формал мантиқ ва фалсафа фанларида ўрганилади.

Формал мантиқ нарса ва ҳодисаларни ҳаракатсиз, барқарор, зиддиятсизликда таҳлил этишни талаб этади. Унга мувофиқ, бир фактда, бир жиҳатдан олинган иккита қарама-қарши фикрлар ҳақиқат бўлиши мумкин эмас. Бундан

фарқли ўлароқ, фалсафий тафаккурлаш нарса ва ҳодисаларни ҳаракатда, ҳамма томонларини, зияддитлар бирлигида таҳлил этишни талаб этади. Зиддиятларни ҳисобга олган тафаккурлаш мазмун ва шакл, моҳият ва ҳодиса, зиддият ва тасодиф ва ҳ.қ. категориялар (тушунчалар) ҳамда фалсафий қонунлар ёрдамида таҳлил этилаётган нарсанинг барча томонларини чуқур ва атрофлича билиб олиш имкониятини яратади.

Эмпирик билиш формал мантиқ қонун-қоидалари асосида фикрлаш билан кифояланса, назарий билиш фалсафий (диалектик) фикрлашни талаб этади.

3. Воқеликни билиш назарияси. Борлиқни инсон онгида акс эттириш — мураккаб диалектик жараёндир. Уни атрофлича ва чуқур билиш учун фалсафа фани — инъикос назариясини ишлаб чиқди. Фалсафанинг инъикос назарияси билиш жараёнида субъект билан объектнинг алоқадорлиги, билишнинг асосий босқичлари ва шакллари, ҳақиқатга эришиш диалектикаси ва шунга ўхшаш кўпгина мураккаб масалаларни атрофлича англаб олишга ёрдам беради. Илмий билиш ва инсон амалиёти учун бу катта аҳамият касб этади.

Юқорида кўрсатилган муаммолар фалсафасининг барча тарихий типлари ва йўналишлари марказида турган муаммолардир. Антик давр, ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон файласуфларининг барчаси ўз асарларида борлиқ, унинг келиб чиқиши ва ривожланиши қонуниятлари тўғрисида, инсоннинг борлиққа муносабати, воқеликнинг ривожланиш манбалари, уни билиш қоидалари ва шу каби мураккаб фалсафий масалалар тўғрисида турлича фикрлар айтганлар ва айтиб келмоқдалар. Бу эса фалсафанинг фундаментал муаммолари давомийлиги ва уларнинг умуминсоний қадриятлар аҳамиятига эга эканлигидан далолат беради.

4. Инсоннинг дунёқарашини, унинг онгини фалсафа қоидаларига мувофиқлаштириб шакллантиришда жамият тараққиёти ва ривожланиши қонуниятларини англаб олиш катта аҳамиятга эга. Жамиятда рўй бераётган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий ҳодисалар, уларнинг келиб чиқиши, ривожланиш йўналишларини фалсафий англаш мазкур жараёнларни атрофлича ва чуқур мушоҳада

этиш билан бир қаторда, инсоннинг уларга қандай муносабатда бўлишини аниқлаб олиш имкониятини туғдиради. Шунинг учун бу масалалар ҳам фалсафий таҳлил қилишни тақазо этадиган муаммолар қаторига киради.

Ҳозирги даврда инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги, инсоннинг истиқболи, фан ва техника ютуқларидан барча инсоният манфаати йўлида оқилона фойдаланиш, ҳар қандай урушнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза этиш, очарчиликнинг олдини олиш, инсониятни, унинг маданиятини сақлаб қолиш, жамият тараққиётини олдиндан кўра билиш ва шу каби масалалар ҳам фалсафанинг долзарб муаммолари ҳисобланади.

Фалсафа доирасидаги масалалар ҳаётдан ажралган мавҳум масалалар эмас, балки, улар инсон ва унинг ҳаётдан келиб чиқадиган долзарб, умуминсоний хусусиятга эга муаммолардир. Гегель таъбири билан айтганда, фалсафа — инсон тафаккурида акс этган даврдир. Фалсафа фани вужудга келгандан бошлаб то ҳозирги кунгача ҳам ҳаёт юзига келтирган турли-туман масалалар, инсонни аввалдан қизиқтириб келаётган муаммолар доимо унинг диққат марказидадир.

Юқорида айтилган фикрлардан кўриниб турибдики, фалсафа фанининг предмети, муаммолари доимо ўзгариб, янгиланиб туради.

Фалсафанинг вазифаси хилма-хил бўлиб, унинг энг муҳим хусусияти — кишиларда олам ҳақида бир бутун дунёқарашни шакллантиришга қаратилгандир. Шунингдек, фалсафа аниқ фанлар вакилларини илмий билишнинг асосий шакллари, услублари ва тамойиллари билан куроллантиради.

Фалсафа гносеологик вазифани ҳам бажаради, яъни теварак -атрофдаги нарса ва ҳодисаларни билишнинг қонуниятларини, билиш жараёнида объект ва субъект диалектикасини атрофлича очиб беради.

Фалсафа шахснинг ижтимоий-сиёсий дунёқарашини шакллантиради. Шу билан бирга у шахсда жамият олдидаги ижтимоий масъулият ҳиссини уйғотади.

Маънавий қадриятларнинг ажралмас қисмини ташкил этувчи фалсафа фани ўз навбатида маданият, қадриятларининг моҳияти, ривожланиш қонуниятлари, жамият тарақ-

қиётидаги ўрни, шунингдек, маънавий етук комил инсонларни тарбиялашдаги аҳамиятини атрофлича асослаб беради. Бу унинг тарбиявий вазифасини янада кучайтиради.

2. Фалсафа ва бошқа фанлар

Фалсафани ўрганиш чоғида асосий эътиборни икки нарсага қаратиш лозим. Биринчидан, фалсафа — бу энг аввало фан. Барча бошқа фанлар сингари у ҳам ўзининг предметига эга бўлиб, доимо ривожланишдадир. Иккинчидан, фалсафа, айни пайтда мафкура ҳамдир, у мафкуравий вазифаларни ҳам бажаради. Шунини очиқ-ойдин айтиш керакки, узоқ йиллар давомида фалсафанинг мафкуравий хусусиятига биринчи даражали аҳамият берилди-ю, аммо унинг мустақил фан эканлигига унчалик эътибор берилмади.

Бу эса, ўз навбатида, айрим олимлар томонидан фалсафа фан эмас, у мафкура деган фикрни олға суришга туртки бўлмоқда. Лекин бундай хулоса қилишга ҳеч қандай асос йўқ.

Фалсафа фанга хос бўлган барча хусусиятларга эга. Маълумки, ҳар бир фаннинг ўзига хос объекти ва предмети мавжуддир. Бу фалсафа фанига ҳам дахлдордир.

Бизни қамраб олган, чексиз ва доим ривожланишда бўлган оламни, унинг қонуниятларини билиш аниқ фанлар билан бир қаторда фалсафанинг ҳам вазифасини ташкил этади. Фалсафанинг ҳам, аниқ фанларнинг ҳам объекти битта, у ҳам бўлса бизни қуршаб олган оламдир. Аммо уларнинг тадқиқот предметлари турличадир. Ранг-баранг дунё ва ундаги ҳодисаларда бир вақтнинг ўзида умумий ва хусусий қонунлар намоён бўлади. Дунёнинг алоҳида олинган ва чекланган соҳаларида амал қилувчи хусусий қонунларни аниқ, фанлар ўрганади. Улар орасида амал қиладиган энг умумий қонунлар фалсафанинг ўрганиш соҳасига киради. Масалан, миқдорий муносабат ва фазовий ўринларни — математика, иссиқлик, нурланиш, электромагнит ва ядро жараёнларини — физика, ўсимлик ва ҳайвот оламини — ботаника ва биология фанлари, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини, ишлаб чиқариш усули ва тақсимлаш кабиларни — иқти-

сод фани ўрганеди. Фалсафа алоҳида фанлар сингари дунёнинг у ёки бу томонини эмас, балки уни бир бутунлигича ўрганеди. Табиат, жамият ва инсон тафаккурининг энг умумий қонуниятларини тадқиқ қилиб, кишиларнинг дунёқарашини ҳосил қилиб уларнинг назарий ва амалий фаолиятини тўғри йўлга солади.

Фан тизимлаштирилган билимлар йиғиндиси бўлиб, у ўз навбатида фаннинг назария, қонун, тушунчалар туркумида ифодаланади, аниқ фанлар каби фалсафа фани ҳам ўзининг назариясига, қонун ва категорияларига (умумий тушунчаларига) эга. Уларнинг ёрдамида кишилар онгида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва тараққиёт қонуниятлари акс эттирилади.

Фаннинг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, у тадрижий равишда тараққий этиб, ўз мазмунида илгари тўпланган маълумотларни сақлаб қолиб, унга доир янги билимларни қўшиб туради. Фалсафа фани ҳам, худди шунингдек илгари авлодлар томонидан тўпланган ғояларни улоқтириб ташламасдан, уни сақлаб қолиб, доимо мазмунан бойиб, ривожланиб туради. Эски ва янги фалсафий ғоялар ўртасида ворислик мавжуд. Буни биз фалсафа тарихидан яққол кўришимиз мумкин.

Фаннинг барча қоидалари бир-бирини тўлдириб, бир-биридан мантиқий жиҳатдан келиб чиқиш имкониятига эгадир. Фалсафа фанининг назариялари, қонун ва категориялари ҳам бир-биридан келиб чиқадиган, бир-бирини мантиқий тўлдирадиган яхлит илмий тизимдир.

Фан ўз қоидаларини асослаб бериш имкониятига эга. Бу фалсафа фанига ҳам тегишлидир. Аммо, агар аниқ фанлар ўз қоидаларини кундалик амалий тажриба ёрдамида асослаб берса, фалсафа мантиқ йўли билан асослаб беради. Форобий таъкидлаганидек, “Одамлар фалсафа йўли билан исбот этилган мавжуд нарса ҳақида тўла ишонч ва қаноатга эга бўладилар”¹.

Ҳар бир фан оламнинг аниқ бир томонини ўрганедиган экан, демак, бу фаннинг ёлғиз ўзи олам ҳақида бир бутун илмий тасаввур ҳосил қилиш учун етарли бўла ол-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993 й., 189-бет.

майди. Олам ҳақидаги яхлит илмий тасаввурни табиатшунослик фанларининг барчаси ҳам ҳосил қила олмайди. Табиатшунослик фанлари табиат ва унинг ривожланиш қонунларини ўрганади. Олам ҳақидаги ягона илмий тасаввур эса жамият ва инсон тафаккуридаги билимларини ҳам ўз ичига олади. Демак, олам ҳақидаги энг умумий билим барча фанлар ўрганадиган муаммоларни система-лаштириш, бир-бирига боғлаш ва умумлаштириш натижасида ҳосил бўлади. Ана шу вазифани фалсафа фани бажаради. Бу фан барча фанларнинг амалий фаолияти жараёнида тўпланган далилларни бир тизимга солиш, уни билиш ва унга амалий таъсир кўрсатиш йўлларини очади.

Фалсафа — аниқ фанларнинг ютуқларига бефарқ қарамайди, балки энг янги кашфиётларни чуқур ўрганиш, назарий умумлаштириш заминида ўсиб, ижодий ривожланиб боради. Шу маънода фалсафанинг ижодий бойиши ва ривожланиши бу фанларнинг тараққиёти билан бевосита боғлиқ.

Фалсафа табиатшунослик учун воқеликни ўрганишда энг умумий илмий усул бўлиб хизмат қилади, ўз навбатида, табиат илми ютуқлари ҳам фалсафанинг қонун-қоидаларини тасдиқлашда катта роль ўйнайди.

Кўриниб турганидек, фалсафий таълимотга асосланиш аниқ фанлар моҳиятини билишга, уларнинг кашфиётларини тўғри умумлаштиришга имкон беради. Илмий фалсафий назария билан қуролланган олим бошқаларга нисбатан ўз фанининг истиқболини, моҳиятини чуқурроқ била олади. Агар ҳар бир фан ўзича ривожлана борса, кашфиётлар бир-бири билан боғланмаса ва умумлаштирилмаса у вақтда олам ҳақида ягона билим ҳосил қилиш, унинг моҳиятини қонун ва қонуниятларини чуқур билиш мумкин бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам аниқ фанлар билан фалсафанинг ўзаро алоқадорлигига бўлган зарурият доим сақланиб ва кучайиб бораверади.

3. Фалсафанинг мафкура ва сиёсат билан алоқадорлиги

Фалсафа — инсониятнинг буюк маънавий бойлигидир. У авлод-аждодлар томонидан яратилган маданий, тари-

хий мероснинг барча дурдоналаридан бекаму — кўст фойдаланиш, табиий, техникавий, ижтимоий-гуманитар фанлар эришган улкан муваффақиятларга суяниш асосида шаклланиб ва ривожланиб бориш билан бирга, кишиларда олам ҳақида бир бутун, яхлит дунёқараш шаклланишида назарий пойдевор вазифасини ўтайди. Шунинг учун барча ижтимоий тузумларда ҳокимият эгалари, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар фалсафа фанидан ўзларининг манфағларини таъминлаш ниятида мафкуравий қурол сифатида фаол фойдаланиб келганлар. Айниқса, шўролар жамиятида 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида фалсафа маъмурий-буйруқбозлик тизимининг сиёсати билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотиб, асосан сиёсийлашган мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланиб қолган эди.

Фалсафа фани турли-туман оқимларнинг, йўналишларнинг, хилма-хил ғояларнинг тизимлаштирилган йиғиндидан иборатдир. Шунини эътиборга олган ҳолда, сиёсий ташкилотлар, партиялар, ўзларининг мақсадларга жавоб берадиган фалсафий фикр ва ғояларни назарий қурол қилиб оладилар.

Фалсафа билан сиёсатнинг яна бир боғлиқ томони бор. Фалсафа фани сифатида нисбий мустақилликка эга, чунки фалсафий муаммоларнинг доираси, уларнинг келиб чиқиши, турли фалсафий мактабларда, йўналиш ва оқимларда хилма-хил ҳал этилиши, илмий ва амалий аҳамияти ва шу каби масалалар сиёсатдан келиб чиқиб эмас, балки бу фаннинг ўзига хос бўлган қонуниятлар асосида белгиланади. Лекин сиёсат бошқа фанлар каби фалсафа фанининг ривожланишига ҳам фаол таъсир этади. Фалсафа фанининг ривожланиши учун зарур бўлган маблағ, унинг ҳажми, илмий-техникавий ускуналар, моддий негиз, ишчилар сони ва уларга бериладиган маош ҳажми, ижтимоий шароитлар ва шу каби масалаларнинг ҳал бўлиши, у ёки бу жамиятни бошқариб турувчи ҳокимият, ижтимоий партияларнинг сиёсати билан узвий боғлиқдир.

Бундан яққол кўриниб турибдики, фалсафа билан сиёсат бир-бири билан хилма-хил алоқадорликдадир. Буларнинг ўртасидаги алоқадорлик шакллари ва унинг даража-

лари ҳар бир жамиятга бўлган иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларнинг хусусиятлари билан белгиланади. Шу тўғрисида ҳар ҳил жамиятда фалсафага бўлган муносабат ва унинг сиёсати билан алоқадорлик даражаси турличадир. Буни биз ўз тарихимиздан яққол кўришимиз мумкин.

Маълумки, ўтмишда жамиятимизда битта партия, битта мафкура, битта дунёқараш яққа ҳокимлик қилиб келди. Давлат, партия ва ҳукмрон гуруҳларнинг манфаатлари инсон манфаатларидан устун қўйилди. Натижада инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, демократия, ижтимоий адолат қоидалари қўпол равишда бузилди ва йўққа чиқарилди. Давлатимизнинг моддийни асосини ташкил этувчи мулкни яратувчи кишилар ўз меҳнати билан ишлаб чиқарган маҳсулотлардан бегоналаштириб қўйилди. Маъмурий-буюруқбозлик давлат тизими жойларида ўз ҳукмини ўтказиб, ҳамма нарсани олдиндан белгилаб, маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйди.

Маданий соҳада ҳам кўпгина маънавий йўқотишларга йўл очилди. Халқимизнинг миллий маданияти, тили, урф-одатлари, анъаналари оёқ ости қилинди, фуқаролар виждон ва дин эркинликларидан маҳрум бўлдилар. Фан ва маданиятга, жумладан, ижтимоий фанларга ҳам марксизм-ленинизм қоидаларини пойдевор қилиб сингдириш учун салбий ишлар амалга оширилди. Расмий мафкурага зид фикр юритган олимларни партиявий жазолаш, уларни партиявийликдан, ғоявийликдан чекинишда, синфий ҳушёрликни йўқотишда ва бошқа камчиликларда айблаш одатга айланиб қолган эди. Бундай вазият, албатта ижтимоий фанларнинг, шу жумладан, фалсафа фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб келди ва ижодий фикрлашга имконият бермайди. Ижтимоий фанлар ҳаётидан келиб чиқадиган долзарб муаммолар билан шуғулланиш ўрнига собиқ ижтимоий-сиёсий тизимнинг қўлидаги мафкуравий қуролга айланиб қолди.

Мустақиллик тўғрисида жамиятимизнинг ҳамма соҳаларида, шу жумладан, маданий-маънавий соҳада ҳам рўй бераётган туб ўзгаришлар ижтимоий фанларнинг ривожланиши учун қулай имкониятларни туғдирмоқда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фалсафа атамасининг луғавий маъноси нима? Бу ҳақда Форобий фикрларини айтинг.
2. Фалсафанинг асосий муаммолари таркибига нималар киради?
3. Фалсафа билан хусусий фанларнинг ўзаро муносабати қандай?
4. Фалсафанинг ўтмишида собиқ ижтимоий-сиёсий тузумнинг мафқуравий қуролига айланиб қолганлиги ва унинг салбий оқибатлари нималардан иборатлигини қандай изоҳлайсиз?

Таянч тушунчалар

- Фалсафа — (يونونча “филео” — севаман ва “софия” — донолик) доноликни севаман
- Дунёқараш — олам ҳақидаги умумий қарашлар, маслақларнинг мажмуи
- Гносеология — билиш назарияси
- Мафқура — (арабча “мафқура”) — нуқтаи назар, эътиқодлар тизими, мажмуи

2-мавзу: “ДУНЁҚАРАШ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ТУРЛАРИ”
(2-март)

РЕЖА

1. Дунёқараш тушунчаси ва унинг хусусиятлари
2. Мифологик дунёқараш
3. Диний дунёқараш
4. Фалсафий дунёқараш

АДАБИЁТЛАР

- Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қура-
миз. Т., “Ўзбекистон”, 1999 йил 7 жилд,
(85-298 б.).
- Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Т.: 1993 (184-
186 б.).
- Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи. Т., 1994 йил (15-22 б.).

1. Дунёқараш тушунчаси ва унинг хусусиятлари

Фалсафа инсоннинг тафаккур маданиятини, дунёқарашини шакллантирувчи фан. Дунёқараш эса, кишиларнинг олам ва унинг ўзгариши, ривожланиши ҳақидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва ҳоказо қарашлари ва тасаввурлари мажмуасидан иборат. Демак, дунёқараш бу олам ҳақидаги яхлит умумийлаштирилган билимлар тўпламидир. Кишилар теварак атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида қанча маълумотларга, билимга эга бўлса, уларнинг дунёқараши ҳам шу даражада мукамал ва пухта бўлади.

Дунёқарашнинг яна бир муҳим томони шундан иборатки, у инсонни қуршаб турган воқеликни англаш, тушуниш билан бир қаторда уни баҳолаши ҳамдир!

Илмий билимлар дунёқараш таркибига қўшилиб баҳолангач, инсоннинг теварак-атрофдаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади. Бундан кўриниб турибдики, дунёқараш инсоннинг дунёдаги ўз ўрни ва ролини белгилаб берадиган, онгли равишда тўпланган, изоҳланган ва баҳоланган билимлар мажмуидир.

Дунёқараш таркибига кишиларнинг оламини билиш ва баҳолашга оид бўлган ишонч ва эътиқодлари, ният ва мақсадлари, идеаллари, орзу-умидлари, улар фаолиятига маълум йўналиш берувчи барча қадриятлар ҳам киради.

Дунёқарашнинг субъектини айрим кишилар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, сиёсий партиялар, жамиятни ҳаракатлантирувчи турли оммавий кучлар, давлатлар ташкил этади. Улар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, воқеликдаги жараёнларга турлича ёндошади, баҳолайди ва таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, дунёқараш кишиларда олам ҳақида яхлит умумлаштирилган билимлар, ғоялар туркумини ҳосил қиладиган, уларни ўз орзу-умидлари, идеаллари мақсадидан келиб чиқиб баҳолайдиган ва шунга қараб ҳаётдаги ўз ўрнини, амалий фаолият йўналишларини, мақсадларини аниқлаб олишга имконият берадиган кўп қиррали ва сермазмун тушунчадир.

Дунёқараш тушунчаси, “дунёни ҳис қилиш”, “дунёни тушуниш” иборалари билан узвий боғлиқдир. Бу бежиз эмас, албатта. Оламдаги нарса ва ҳодисалар бизнинг ҳиссий органларимиз орқали кишиларда турли-туман ҳиссиётларни, кайфиятларни юзага келтиради. Улар бизнинг тафаккуримиз ёрдамида мужассамлаштирилади ва ниҳоятда маълум фикрлар, тасаввурлар, тушунчалар, қарашлар ҳосил бўлади.

Демак, дунёқараш ўз ичига дунёни ҳис қилиш, дунёни тушуниш жараёнларида ҳосил бўладиган идрок, кайфиятларни ҳам қамраб оладиган тушунчадир.

Дунёқарашнинг иккита даражаси мавжуддир. Унинг биринчисини, кишиларнинг кундалик ҳаёти амалий тажрибаси ҳамда касбий фаолияти асосида тўпланган билимлар, тасаввурлар, қарашлар ташкил қилса, иккинчисини эса илм-фан туфайли тўпланган назарий билимлар, ғоялар йиғиндиси ташкил этади. Уларнинг иккаласи бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

Барча ижтимоий ҳодисалар каби дунёқараш ҳам, ижтимоий шарт-шароитлар, ижтимоий муносабатлар мажмуи билан бевосита боғлиқдир.

Ҳар хил ижтимоий тузумларга ҳар хил дунёқараш шакллари мос келади. Ижтимоий мулкка асосланган ибтидоий жамоа тузумининг оддий ишлаб чиқариш усули ривожланмаган мистик, коллектив дунёқарашини тўлдирадики, у орқали ибтидоий одамнинг ўраб олган муҳитидаги ҳодисаларни инъикос этиши ва фикрлаб олиши амалга ошади. Француз олими Л.Леви-Брюль, “ибтидоий одамлар тафаккури ўз асосига кўра мистикдир “илоҳийдир”, деган эди.

Хусусий мулкнинг келиб чиқиши ва жамиятдаги манфаатлари турлича бўлган кишиларнинг катта гуруҳларга бўлиниши атрофдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни акс

этгириш ва фикрлаб олиш ибтидоий жамиятдагидек мистик, коллектив тасаввурлар орқали эмас, балки муайян мафкура шаклида гавдаланган тасаввурлар, дунёқарашлар орқали амалга ошишига олиб келади.

Олам моҳияти ва унинг асосида ётган қонуниятларни билиш зарурияти турли фалсафий дунёқарашларнинг вужудга келишига олиб келади. Улар инсонга оламини ва унинг ривожланиш қонуниятларини назарий ва амалий жиҳатдан ўзлаштириб олишга хизмат қиладилар.

Эски тузумнинг емирилиб, мустақил давлатнинг вужудга келиши — ўз навбатида янги тасаввурлар, янги дунёқарашнинг шаклланишига олиб келади. Кўришиб турибдики, у ёки бу дунёқарашнинг вужудга келиши ва ҳукмронлик қилиши ижтимоий шарт-шароитлар билан узвий боғланган.

Дунёқараш қотиб қолган, ҳеч қачон ўзгармайдиган ўлик гоёлар йиғиндиси эмас. Жамиятнинг ўзгариши билан бир қаторда у ҳам доимо ривожланиб, мазмунан ўзгариб туради. Буни биз ўз жамиятимиз ҳаётидан яққол кўриб турибмиз. Мустақиллик туфайли эндиликда умуминсоний ва миллий қадриятларимизга асосланган, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган янги мафкура яратилмоқда ва унинг асосида кишиларда янгича тафаккур, дунёқараш шаклланиб ривожланмоқда.

Дунёқарашнинг доимо ўзгариб ривожланиб туриши унинг тарихий турларининг алмашувда яққол намоён бўлади.

2. Мифологик дунёқараш

Мифологик (юнонча-мифос-нақл, ривоят-тушунча, таълимот) дунёқараш — ижтимоий тараққиётнинг энг бошланғил даврига хос бўлган халқ оғзаки ижоди — нақл ва афсоналарда гавдалантирилган ижтимоий онгнинг асосий шаклидир.

Мифологик дунёқараш илм-фан тараққий этмаган вазиятда кенг тарқалаган ижтимоий онгнинг шакли бўлиб, унинг келиб чиқиш сабабининг асосини инсоннинг ўзини қуршаб турган оламдан ажралиб қарашга ожизлиги ташкил этади. Шунинг учун ҳам мифологик дунёқарашда

жамият билан табиат, жонли билан жонсиз нарсалар бир хил тарзда ифодаланеди.

Ривоят, афсоналар ташқи оламини изоҳлашга қаратилган бўлиб, унда дунё қандай пайдо бўлди, унинг асосини нима ташкил қилади, нарса ва ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва бир-бирига айланиши ҳақида сўз юритилади. Буни биз бушменларнинг ойни пайдо бўлиши ҳақидаги мифологиясидан яққол кўришимиз мумкин. Ривоят қилишларича, ёмғирдан кейин сеҳргар гулхан ёқиб, оёғидаги намланган сандални қуритишга қўяди. Кўп ўтмасдан қараса, битта сандали батамом куйиб кулга айланиб қолибди, иккинчисининг эса ярми куйиб битибди. Сеҳргар зарда билан ярим куйган сандалини осмонга улоқтириб юборади. У эса фазога парвоз этиб осмонда ой бўлиб осилиб қолган эмиш.

Қадимги Миср мифологиясида **Ра, Шу, Геб, Осирис** номли худолар нур, ҳаво, ер, сувни ифодалайди. Марҳумнинг қабрига битилган ёдгорликда шундай сўзларни ўқиймиз. “Ра сенга нур беради. Шу сенга ҳаво беради. Геб сенга яшашинг учун зарур бўлган ҳар хил маҳсулотларни беради. Осирис сенга ҳаёт кечиришинг учун Нилни бахшида этади”.

Мифларда инсон ва табиат масалалари катта ўрин тутади. Уларга кўра, инсон табиат билан муносабатда бўлар экан, у айна пайтда табиатни севади ҳам, ундан қўрқади ҳам, табиатни севишнинг боиси шундаки, инсон табиат бешигидан чиққан, ундан қўрқишнинг сабаби, инсон табиат сирларини билиб олишга ожиздир.

Мифологик дунёқарашда қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши, бошқа цивилизациялар ва уларда ҳаётнинг мавжудлиги ҳақида фикр юритилади.

Қадимги Хитойдаги мифологик афсоналарга мувофиқ, Дунё тараққиёти иккита космик қарама-қаршиликларнинг Инь ва Янь курашлари билан белгиланади. Инь қоронғулик, совуқлик, намлик, ўлим манбаи, Янь эса ёруғлик, иссиқлик, олов манбаи. Инь аёллик, Янь эркаклик рамзи. Уларнинг бир-бири билан бирлашиши туфайли коинот вужудга келган. Инь ва Яньнинг уйғунлиги коинот, дав-

лат, оиладаги жисмоний ва руҳий мувозанатни ташкил этади.

Буларнинг ҳаммаси мифологик дунёқарашда фалсафий фикрларнинг мавжудлиги, бошқача қилиб айтганда, мифологик дунёқараш фалсафий дунёқарашнинг дастлабки шакли эканлигидан далолат беради. Арастунинг фикрича, кимки афсоналарни севса, у муайян даражада файласуфдир, чунки афсоналар хаёлий фикрлаш асосида ташкил топади.

Мифологик дунёқарашнинг дастлабки кўринишларида нарса ва уларнинг жони, руҳи, бир-биридан ажралмаган яхлит ҳолда акс эттирилса, кейинчалик улар бир-биридан ажратилиб, алоҳида тасвирланадиган бўлади. Кишиларнинг олам ҳақидаги тасаввурларининг тобора кенгайиб бориши воқеликдаги нарса ва ҳодисалар шунингдек, уларнинг образлари (худолари) барча инсонга хос бўлган ҳиссиёт, кайфиятлар билан бир қаторда ақл-идрок ва бошқа инсоний фазилатларга мансуб деб тасвирланиш одатга айланиб қолади.

Мифологик дунёқарашнинг хусусияти шуки, унда фазо, табиат ва жамиятдаги барча жонли ва жонсиз нарсалар ва ҳодисалар бири иккинчисида иштирокчи сифатида идрок этилади. Бунинг натижасида табиат кучлари жонлантирилади, уларга инсондаги хусусиятлар тарқатилади. Шунинг учун ҳам у хаёлга кенг майдон очиб беради ва бу майдонда мифологик тарза фикр қилувчи киши ҳар қандай ўзгаришлар ва жасоратлар кўрсатиши мумкин бўлади.

Мифологик дунёқарашда табиат ва жамиятнинг, олам ва одамнинг, бир бутун борлиқнинг умумий бирлиги, ички ва ташқи алоқадорлиги, инсон ички дунёсининг манзараси ўзининг дастлабки ифодасини топади.

Мифологик дунёқарашда бадиий дунёқарашнинг куртакларини кўришимиз мумкин, чунки, ундаги воқеалар бадиий образлар ёрдамида тасвирланган.

Ҳар бир халқда ўзининг ўтмишига, бой тарихига, анъаналарига, маданиятига хос ривоят ва афсоналари мавжуд. Уларда шу халқларнинг дастлабки дунёқарашлари, маънавий дунёси ўз аксини топган. Бунга мисол сифатида юнон афсоналари “Илиада”, “Одиссея”, ҳиндларнинг “Ра-

маяна”, карело-финларнинг “Калевала”, Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг “Авесто”ларини кўрсатиб ўтишимиз жоиздир.

Мазкур афсоналарда дунёнинг келиб чиқиши, унинг тараққий этиш қонуниятлари, фазо, табиат, жамиятдаги нарса ва ҳодисаларнинг уйғунлиги, бир-бири билан боғлиқлиги, уларнинг абадийлиги ҳақида сўз юритилади. Уларда оламнинг келиб чиқиши тадрижий йўл билан номаълум куч туфайли яратилган деган ғоя олға сурилади. Айрим афсоналарда дунёнинг ўткинчи, у муайян вақтда йўқ бўлиб кетиши ва қайтадан тикланиши баён этилади.

Шунингдек, барча халқларнинг мифологиясида жамият, инсон, уларнинг келиб чиқиши, қийинчиликлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Афсонанинг яна бир асосий мавзуси инсоннинг маънавий ютуқлари, жасоратига бағишланган бўлиб, унда кишилар томонидан бажарилаётган хайрли ишлар, оловоташни қўлга киритилиши, ҳунармандлик, деҳқончилик ишлари тасвирланади. Одатда, афсоналарда ўтмиш билан ҳозирнинг ҳамда келажакнинг боғланиши ҳақида, улар ўртасидаги узвий алоқа қайд қилинган бўлади.

Афсоналарда ифодаланган воқеалар кишилар томонидан аниқ воқеа тарзда қабул қилинган, чунки ибтидоий жамоа кишиларнинг тушунчаларига кўра, улардан олдинги авлодлар томонидан дунёни ҳис қилиш ва билиш жараёнида тўпланган тажрибалар, маълумотлар мужассамлаштирилган. Уларга шубҳа билан қарамасдан мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиш уқтирилган.

Мифологик дунёқарашнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, ундаги воқеалар, турли ҳодисалар, афсонавий худолар, қаҳрамонлар образлари жозибали ва жонли турда кишиларнинг ҳиссий аъзолари ва тасаввурларига қаттиқ таъсир кўрсатадиган шаклда берилган. Юнон мифологиясидаги худоларнинг худоси **Зевс**, барча денгиз, дарёларнинг худоси **Посейдон**, унинг ўғли **Антей**, ҳосилдорлик ва деҳқончилик худоси **Деметра**, муҳаббат ва гўзаллик худоси **Афродита**, донишмандлик, илм-фан, санъатнинг худоси **Минерва** ва бошқаларнинг образлари шулар жумласидандир.

Афсоналарда кишиларнинг воқеликка бўлган қарашларидан ташқари уларнинг турли хатти-ҳаракатлари, санъати, рақси, урф-одат, анъаналари ҳам тасвирланган. Маълумки, урф-одат, удумлар, афсоналар билан бир қаторда кишилик жамиятининг маънавий қадриятларининг таркибий қисмини ташкил этади. Дастлабки вақтларда афсоналар диний анъаналар, удумлар билан узвий боғлиқ бўлиб диний дунёқарашни ривожлантиришга асос солган. Кейинчалик мифологик дунёқарашларда кишиларнинг фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, бадиий ва бошқа қарашлар куртаклари илдиз отади ва ривожланади. Бу эса мифологик, диний, фалсафий, сиёсий, бадиий қарашларнинг ўзаро тутшиб кетганлигидан далолат беради. Айниқса, бадиий образларда мифологик қарашлар кўпроқ ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам, оғзаки ижоднинг маҳсули бўлган ўрта аср халқларининг “Алпомиш”, “Манас”, “Гўрўғли” каби эпосларда бадиий образлар афсонавий образлар билан тутшиб кетган. Мифологик дунёқарашнинг кўринишлари ҳозирги даврда ҳам турли бадиий асарларда учраб туради.

Афсоналар бу халқларнинг дастлабки маънавий маданиятининг шакли бўлиб, уларда дастлабки билимларнинг куртаклари, фалсафий, диний, сиёсий, бадиий қарашлар ўз аксини тонган. Афсоналар ижтимоий онгнинг яхлит ва умумий шакли сифатида намоён бўлган. Унда халқларнинг ўз даврига мос келадиган дунёни ҳис қилиши, билиши, қарашлари мужассамлаштирилган. Мифларда барча халқларнинг маданий бойлиги, тафаккури, донолиги, ҳаётий тажрибалари ўз аксини топган.

Мифологик дунёқарашда диний дунёқарашнинг ҳам кўринишлари мавжуд. Буни шундан кўришимиз мумкинки, мифология ҳам, диний таълимотлар ҳам, дунёнинг яратилишини афсонавий худолар билан боғлаб кўрсатади. Лекин уларнинг ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Мифологияда нарса ва унинг образи, моддийлик ва маънавийлик бири-биридан ажралмаган яхлит ҳолатда тафсифланса, диний дунёқараш буларни бир-биридан ажратиб тавсифлайди. Дин ягона дунёни табиий ва ғайри табиий турларга ажратиб қараса, мифологияда ҳақиқий ва ғайри табиий олам бир-бири билан қўшилиб кетган.

3. Диний дунёқараш

Диний дунёқараш мифология (афсона) негизида шакланган ва ривожланган, воқеликнинг келиб чиқиши, ривожланиши, истиқболини хаёлий образлар, тасаввурлар ва тушунчаларда акс эттирувчи дунёқарашдир.

Диний дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти, шундаки, у табиий ва ижтимоий ҳодисалар моҳиятини худонинг қудрати билан тушунтиради. У ҳамма нарсада ва ҳар қаерда илоҳий кучларнинг таъсири, мўжизавий кучи бор деб уқтиради.

Диний дунёқарашнинг моҳияти диндорлар учун муқаддас бўлиб ҳисобланган адабиётларда ўз аксини топган.

Диний дунёқарашнинг шаклланиши тадрижий ва жиддий жараён бўлиб у ўз ичига фетишизм, сеҳргарлик, тотемизм, анимизм қабиларни қамраб олади. Жамият тараққиётида политеизм (кўлхудомак) ва монотеизм (яккахудодлик) динлари пайдо бўлади: буддизм (эрамиздан аввалги VI—V асрларда Ҳиндистонда); христианлик (эрамизнинг I асрда Рим империясида), ислом (эрамизнинг VII асрда Ғарбий Арабистонда) келиб чиқади.

Диний дунёқарашнинг асосини **диний эътиқод** ташкил қилади. Диний эътиқод бу илоҳий мавжудодларга сифтинишидир. Диний эътиқод динга ишонувчи кишилар руҳиятининг таркибий қисми сифатида интеллектуал, ҳиссий ва ирода томонларини ўз ичига қамраб олган мураккаб ҳодисалар. Диний эътиқоднинг маънавий кўриниши бу, динга ишонувчи кишилар онгида мавжуд бўлган диний тасаввурлар, образлардан ташкил топади ва улар динга ишонувчи кишилар томонидан ҳаётий зарур нарса сифатида қабул қилинади.

Диний эътиқодда ҳиссиёт тушунчалари катта роль ўйнайди. Кишининг турли ҳиссиётлари (эмоцияси) кўрқиш, муҳаббат, завқланиш, эҳтиром, қувонч, умид ва ҳақозолар диний тасаввурлар билан қўшилиб кетиб, тегишли йўналиш, маъно, мазмун касб этиши мумкин, ана шундай ҳолларда улар “худого муҳаббат”, “гуноҳкорлик, итоаткорлик”, “бандалик туйғуси”, “худо билан мулоқотда бўлиш қувончи”, “Нариги дунёдаги ажрга умид” ва

хоказолар кечинмаларига айланади. Ҳиссиёт тушунчасини илоҳиётчилар инсон онгининг олий даражадаги кўриниши, олий эхлоқий қадрият, билишнинг ишончли шакли деб уқтиради.

Диний дунёқарашнинг асосий йўналишларини ифодаловчи диний ақидалар диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан ишониш лозим бўлган диний эътиқод талабларида ўз аксини топган. Ислом динининг ақидаларига мувофиқ, сунийликда шакланган ва диний анъаналарда эътироф этиладиган ақидалар ёки имон талаблари 7 та: Оллоҳнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирнинг илоҳийлигига ва инсон ўлгандан кейин қайта тирилишига ишониш. Шиъа йўналишидаги мусулмонлар 5 та ақидага: якка худо, пайғамбарлик, тақдир, охират ва имоматга ишонадилар.

Ҳар бир диннинг, шу жумладан христиан динининг ҳам ўзига хос ақидалари мавжуддир. Ақида қайси динда, қандай кўринишда бўлмасин, олам ҳодисаларини мутлақ илоҳий куч иродаси ва ихтиёри билан боғлаб кўрсатади.

Диний дунёқарашнинг яна бир таркибий қисмини диний сиғиниш ташкил этади. Сиғиниш бу одамларнинг кундалик ҳаётда улар устидан ҳукмронлик қилувчи диний образлар шаклидаги илоҳий кучларга тоат-ибодат қилишдир. Сиғиниш кишилар томонидан якка жамоа бўлиб ба-жариладиган рамзий хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Қурбонлик қилиш, худойи қилиш, қуръон ўқитиш, диний байрамларни нишонлаш кабилар ислом динида кенг тарқалган маросимлардир. Сиғиниш туфайли кишиларнинг диний эҳтиёжлари қондирилади.

Диний эътиқод диний онгининг умумий белгиси, мезони бўлиб, у диний ғоялар, тасаввурлар, тушунчалар, афсоналарни ҳақиқий деб ҳисоблаш ҳамда илоҳий кучнинг мавжудлигига ишонишни ўз ичига олади.

Диний дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланишида диний дастурларнинг ишлаб чиқилиши, шунингдек турлича диний байрамлар, маросимларнинг ўтказилиши катта аҳамият касб этади. Дин ўзининг тантанали байрамлари, ҳар турли маросимлари билан кишилар кўнглида

кайфият, хурсандлик, хушфезъллик, раҳм-шафқат, сабр-тоқат, қаноатлилиқ, ҳамкорлик, виждон, бурч, поклик, одамийлик ва шу каби инсоний фазилатларни шакллантиради, маънавий камол топтиради.

Диний дунёқарашнинг таркибий қисмида “**Муқаддас жойлар**”ни зиёрат қилиш катта ўрин тутади. Масалан, ислом динида Макка, Мадинага бориб у ердаги “Муқаддас жойлар”ни зиёрат қилиб, турли диний урф-одат ва маросимларни бажариш ҳамда қурбонлик қилиш, барча мусулмонларга фарздор. Шунингдек, ислом динида пайғамбарлар ва уларнинг саҳобалари, диний уламолар, сўфийлик, шайхлар каби муқаддас зотларни, уларнинг мазорлари, қадамжоларини зиёрат қилиш ҳам кенг тарқалган. Ўрта Осиё ҳудудида бундай жойлар жуда ҳам кўп. Самарқанддаги Шоҳизинда, Ғури Амир, Исмоил Бухорий, Бухородаги Қиз биби, Хожа Баҳовуддин, Тошкент вилоятидаги Занги ота, Туркистондаги Аҳмад Яссавий, Сайрамдаги (Шимкент вилояти) Иброҳим ота, Қорасоч биби мақбаралари шулар жумласидандир.

Бундай муқаддас жойлар, қадамжолар, мақбаралар христиан, буддизм ва бошқа динларда ҳам мавжуд. Улар ҳанузгача кишилар онгига ўз таъсирини кўрсатиб, диний дунёқарашнинг, диний эътиқоднинг тараққий этишига сабаб бўлиб келмоқда.

Диний дунёқарашнинг яна бир афзаллик томони шундаки, унда ҳар бир инсон томонидан амал қилиниши лозим бўлган ахлоқий меъёр ва кўрсатмалар ишлаб чиқилган. Уларнинг аксарияти ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, чунки ислом ва шариат талаблари мавжуд шахсий ҳаётдаги ва умуминсоний энг зарур ва гўзал фазилатларни ўзида акс эттирган.

Диний дунёқарашнинг халқ онгига сингиб, унинг қалбида чуқур илдиз отиб кетишининг боиси шундан иборатки, улар оддий кишиларнинг руҳиятига мослаштирилиб, уларнинг ҳиссиёти, тафаккурига катта таъсир этадиган ва кўп вақтгача эсда сақланиб қоладиган ёрқин образлар, афсона ва ривоятлар шаклида изҳор қилинишидандир. Исломотаълимотидаги ҳар бир афсона ва ривоятларда катта ҳикмат, фалсафий фикр, маъно мавжуддир.

Шунинг учун ҳам улар барҳаёт бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб кетаверган ва бизнинг давримизгача етиб келган. Бундай катта маънавий бойликка биз албатта зўр эҳтиёткорлик билан қарашимиз керак.

Дин кишиларнинг онгига ўз таъсирини ўтказиш билан бир қаторда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам доимо катта роль ўйнаб келган. Ҳозирги даврда, ҳам у катта сиёсий кучни ташкил қилади.

Динларнинг орасида кенг тарқалган ислом динидир. 30 дан зиёд Осиё ва Африка мамлакатларида ислом давлат дини сифатида расмий равишда қабул қилинган бўлса, яна қарийб 30 мамлакатнинг сиёсий ҳаётида у фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ичида Туркия, Миср, Афғонистон, Эрон, Ироқ, Сурия, Саудия, Арабистон, Жазоир ва бошқа мамлакатларни алоҳида тилга олиш жоиз. Сиёсатшуносларнинг фикрича XXI асрда ислом дини янада тараққий эта боради.

Христиан ва бошқа динлар ҳам турли мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашиб келмоқда.

Шунинг учун ҳам ҳозир узоқни кўра биладиган давлат, сиёсий партиялар ва оммавий ҳаракатлар раҳбарлари дин ва диндорлар билан ҳамжиҳат бўлиб иш кўришни ўзлари га мақсад қилиб олишлари бежиз эмас, албатта.

Ҳозир диннинг фанга, унинг ютуқларига бўлган муносабати ҳақида ҳам янгича фикр ҳосил бўлмоқда. Ўтмишда биз дин билан фан бир-бирига зид бўлган, бир-бирини тубдан истисно қилувчи ижтимоий онгнинг шакли, инсоният маданиятининг тарихи дин билан фан ўртасидаги курашдан иборат деб келган эдик. Аммо ҳаёт шуни кўрсатадики, фаннинг дин билан ўзаро муносабати ҳамма вақтда бир хил ва бир текис бўлган эмас. “Уйғониш даври” да яшаган Фарбий Европа олимлари, жумладан Жордано Бруно, Галилей, Коперник, XVIII аср француз олимлари Поль Гольбах, Клод Гельвейиц, Дени Дидро ва бошқалар христиан динига очиқ ойдин қарши чиқиб, унинг таълимотини инкор этган бўлсалар, Ўрта Осиё мутафаккирлари фан билан ислом таълимотини бир-бирига қарама-қарши қўймасдан иккаласидан ҳам баҳраманд бўлиб келганлар. Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Синолар дунёни ярат-

ган Оллоҳ эътироф қилса, Мирзо Улуғбек ўзининг “Тўрт улус тарихи” асарида дунёни Тангри Таоло бино қилган, одамни ҳам у яратган деган фикрни олға сурган”¹.

Ҳозирги вақтда ҳам Ғарбий Европа мамлакатларида диний эътиқод билан фанни мувофиқлаштириб ривожлантиришга даъват этиб келаётган олимлар оз эмас. Масалан, католик черковнинг расмий фалсафаси деб эътироф этилган **неотомизм** таълимотининг номоёндалари Маритен, Жельсон (Франция), Веттер (Австралия), де Ремекр (Бельгия) ва бошқалар диний эътиқод ва фан ҳақиқатга эришишнинг икки манбаи, шунинг учун улар бир-бирини истисно этмайди, аксинча тўлдиради деган ғояни илгари суриб келмоқдалар. Уларнинг фикрича, диний эътиқод ва билим ўртасида тўла уйғунлик мавжуд. Неотомистлар билим бўлмаган жойдагина эътиқод керак деб тан олади, уларни кўр-кўрона иррационал эътиқод қониқтирмайди.

Дин ва диний дунёқараш хусусида сўз борганда шуни айтиш керакки, ўтмишда биз динга бир томонлама ёндошиб, унинг инсон манфаати соҳасида, кишиларнинг ахлоқий муносабатларини такомиллаштиришдаги ижодий ролни тўғри тушунмай келдик. Динга қарши курашиш ниқоби остида халқимиз асрлар мобайнида амал қилиб келган маросим ва урф-одатлар таъқиқланади, қанчадан-қанча масжид ва мадрасалар асоссиз равишда бузиб ташланди. Неча минглаб жилдларни ташкил этадиган нодир китоблар шахсга сифиниш ва қатағон авж олган йилларда куйдириб ташланди.

Ҳозирги пайтда ўтмишда рўй берган ҳаддан ошишлар тузатилмоқда, ижтимоий адолат тикланмоқда. Ёпиб қўйилган масжидлар очилди, кўплаб янги масжидлар қурилмоқда, диний адабиётларни нашр этиш ижобий ҳал этилди.

Маълумки, мамлакатимизда ислом дини билан баробар православие, иудизм, баптизм, адвентизм, католицизм сингари ўндан ортиқ бошқа конфессиялар эркин фаолият кўрсатмоқда.

Диний арбоблар одамларни тинчликни сақлашга, урушнинг олдини олишга инсоният ва унинг тили, қадимий

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994 й., 15-22 бетлар.

тарихи ва маданиятини, маданий мероси ва ижобий урф-одат ва анъаналарини авайлаб-асрашга ва қадрлашга, экологик ва демографик муаммоларни ижобий ҳал этишга даъват этмоқдалар.

Ёшларда шарқона ахлоқ-одоб маданиятини тарбиялашда ислом дини алоҳида ўрин тутади. “Ислом дини, — дейди И.А.Каримов, — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Мехр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар”¹.

Асрлар давомида дин одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлаштиришга, ҳамжиҳат бўлишга ундаган. У ҳар доим кишиларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Ҳар бир алоҳида инсонга, оила, жамоа, минтақа, умум халққа раҳнамо бўлган. Уни оғир-оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган.

“Демак, дин халқ маънавиятининг, маърифатининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тушунишимиз лозим”².

Ислом маданияти жаҳон маданиятининг ажралмас бир таркибий қисмидир. Уни ўрганишга ва оқилона, танқидий, илмий, ижодий фойдаланишга арзийдиган жуда кўп ижобий томонлари бор.

Ўзбекистон Республикасининг Конститутциясида ёзиб қўйилганидек, республикамызда “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995 й., 54-бет.

² Ўша асар, 55-бет.

Дин имон, эътиқод эркинлигини унутмаган ҳолда, диний қадриятларни ҳурмат қилган ҳолда, фуқароларни, айниқса ёш авлодни замонавий, дунёвий фанлар асосида тарбиялаш мутлақо замон талаби эканлигини унутмаслик керак. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “биз бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиш тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний давлатлар хокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралашшиш учун байроқ бўлишга йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз”¹.

4. Фалсафий дунёқараш

Диний дунёқараш фалсафий дунёқараш билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки, табиат, жамият, дунёни билиш, инсоният истиқболи каби масалалар диннинг ҳам, фалсафанинг ҳам диққат марказида турган муаммолар бўлиб ҳисобланади. Лекин буларнинг ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Агар диний дунёқараш ўзининг асосий эътиборини инсон эътиқодига, инсоний ташвишларга, инсон ва унинг умидларига қаратса, фалсафий дунёқараш эса дунёни ақл ва билим асосида тушунтирувчи маънавий томонларига кўпроқ эътибор беради. Бундан, фалсафий дунёқараш мавҳум қоидалардан иборат деган хулоса келиб чиқмайди, албатта. Фалсафий дунёқараш ҳаётий муаммолар билан бевосита боғлиқ бўлган, фан ва техника ютуқларига асосланган билимлар туркумидан иборат. Бундай дунёқараш ўзининг мазмуни, моҳиятига кўра аслида илмий-фалсафий дунёқарашдир.

Мифологик ва диний дунёқарашлардан фарқли равишда, фалсафий дунёқараш табиий қонуниятларни илмий асосда тушунтириб беради. Фалсафий дунёқарашга мувофиқ бутун, органик ва ноорганик дунё доимо ўсиш, ўзгариш ва ривожланишдадир. Фалсафий дунёқараш асосида кишилар мавжуд оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар, жара-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 55-бет.

ёнлар ўзидан бошқа нарсалар билан ички, зарурий, муҳим ва асосий алоқадорликда, таъсир ва акс таъсирида эканлигини чуқур англаб оладилар.

Фалсафий фикрлаш мавжуд дунёнинг нарса ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада ва бир-бирини тақазо қилишда олиб қолмасдан, балки доимо ҳаракатда, ўзгаришида ва ривожланишида деб қарашни ҳам талаб қилади.

Дунёни инсон онгида бир яхлит, узвий алоқадорлик ва ривожланиш тарзида инъикос этиш фалсафий дунёқарашнинг асосий хусусиятларини ташкил этади. Лекин бу унинг яккаю ягона мақсади эмас.

Фалсафий дунёқараш нарса ва ҳодисаларни инсон онгида яхлит акс эттириш билан бир қаторда, у кишиларнинг тафаккурлаш маданиятини, ички маънавий дунёсини шакллантиради ва бойитади. Шунингдек, фалсафий дунёқараш кишиларга хос бўлган ростгўйлик, поклик, инсонпарварлик ва бошқа олижаноб фазилатларни, ахлоқий меъёрлар, қадриятларни мужассамлаштиради.

Фалсафий дунёқараш асосида кишилар жамиятининг табиат билан узвий бирлиги, инсон ва инсоният тақдирларининг муштараклиги, турли-туман халқлар маданиятининг хилма-хиллиги ва бирлиги ҳақида ишонч ҳосил қилади.

Ўрта Осиё мутафаккирларининг фикрича, барча инсонларда хос бўлган олижаноб фазилатлар энг аввало файласуфларда ўз аксини топмоғи лозим. Форобийнинг фикрича, “Файласуфнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиши керак. Шунингдек ўз халқининг раъйини ва ўз халқида бўлган энг яхши урф-одатларни қаттиқ тутган бўлиши керак.

Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хислатлари билан айтилган бу шартларга жавоб бера олса, шундан кейин у фалсафа билимини ўрганишга ва уни бошқаришга ўргатишга киришуви мумкин”¹.

Фалсафа томонидан инсонларда ҳосил қилинадиган барча ахлоқий фазилатлар уларнинг ўз олдига мақсад қилиб қўйган интилишларининг илмий асосини ташкил этиши

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 184-бет.

лозим. Инсон ўз олдига қўйган мақсадларини энг аввало ахлоқий меъёрларидан келиб чиқиб баҳолаши керак. Йирик немис файласуфи И.Кант таъкидлаганидек, инсоннинг ўз фаолиятида ахлоқий қадриятларни асосий мезон қилиб олиши, фалсафанинг қимматини янада оширади.

Фалсафий дунёқараш ўзининг хилма-хиллиги билан ифодаланади. Ҳар бир даврда ва ҳар хил мамлакатларда у ёки бу муаммо фалсафанинг марказида туради.

Фалсафа ўз мавзусининг хилма-хиллиги билан турли фалсафий ғояларнинг ривожланишига сабаб бўлмоқда. Бу ўз навбатида, олам ҳақида ранг-баранг манзараларни яратишга олиб келмоқда. Дунёни илмий-билиш ва илмий бошқаришда фалсафа фанининг роли тобора ошиб бормоқда.

Ҳозирги замон илмий-техника инқилоби натижасида фан мавжуд оламнинг энг мураккаб соҳаларига тобора чуқур кириб бормоқда. Шунинг учун ҳам хусусий фан вакиллари олдида фалсафий дунёқарашни ижодий эгаллаш вазифаси кўндаланг бўлиб турибди.

Фалсафий дунёқарашни мукамал эгаллаб олиш ижтимоий фанлар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Табиат тараққиёт қонунлари инсон онгида тўғри акс этиши фавқуллодда мураккаб ва қийин жараён бўлиб, ижтимоий ҳодисаларнинг унда акс этиши эса ундан ҳам қийиндир.

Ижтимоий ҳаётдаги мураккаб ҳодисаларни чалкаштириб юбормаслик учун ижтимоий фан вакиллари фалсафий дунёқараш билан қуролланишлари лозим. Ҳар бир олим ўз соҳасидаги тўғри йўлдан бормоғи, илмий тадқиқотнинг ўзига хос йўли ва методларини белгиламоғи учун унинг ўз фалсафий дунёқарашни бўлиши керак. Чунки фалсафа тараққиётининг энг умумий қонунлари ҳақидаги фан бўлибгина қолмасдан, балки тафаккур тараққиёти ҳақидаги, инсонни қуршаб турган бу дунёни билиш қонунлари ҳақидаги фан ҳамдир.

Фалсафий дунёқараш фақат назарий билиш жиҳатидангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Дунёқараш амалиёт учун қўлланмадир. Фалсафий дунёқараш табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини тушуниш учун ёрдам беради. Кишининг амалий фаолиятида тутган йўли, унинг дунёқарашни қандай эканлигига боғлиқ.

Дунёқараш кишиларнинг амалий фаолият йўналишини белгилаб берадиган қудратли маънавий кучдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда жамият аъзолари, биринчи навбатда ёшлар қалбини эгаллаш, унинг дунёқарашига муайян мақсадларни кўзлаб таъсир этиш авж олиб бормоқда.

И.А.Каримов таъкидлаганидек, “инсоният янги аср бўсағасида турган бугунги кунда турли хил эски ва янги мафкураларнинг ўзаро кураши ҳар қачонгидан ҳам кўра шиддатли тус олмақда. Ранг-баранг, баъзан бир-бирига мутлақо зид дунёқарашлар, сиёсий, миллий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталар ўртасидаги фикр талашувлари гоҳо баҳс-мунозара доирасидан чиқиб қонли тўқнашувлар, оммавий қирғинларга сабаб бўлмоқда, одамлар бошига беҳисоб қайғу-кулфатлар солмоқда”¹.

Мана шундай вазиятда аҳолини, биринчи навбатда ёш авлодни камол топтириш, уларнинг дунёқарашини ривожлантириш, қалбида миллий ғоя, миллий мафкура, ўз Ватанига меҳр-садоқат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, миллий ва умумбашарий қадриятлар асосида тарбиялаш катта аҳамият касб этади.

“Биз — дейди И.А.Каримов, кишилар дунёқарашини бошқариш фикридан йироқмиз, балки биз одамларнинг тафаккурини бойитиш, уни янги маъно ва мазмун билан тўлдириш тарафдоримиз”².

Шундай экан, биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёсини, замонавий дунёқарашини, маънавий камолоти учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз зарур.

Инсон ўз амалий фаолияти ва илмий билиш жараёнида фалсафа фанининг ранг-баранглигини, барча томон ва хусусиятларини ҳисобга олиши, уларни аниқлаши ва англаши лозим.

Табиат ва ижтимоий фанларнинг энг кейинги ютуқлари мавжуд, оламдаги ўзаро алоқалар, улар асосида ётувчи қонунлар ва жуда мураккаб ва кўп қиррали эканлиги, шунингдек, бу жараёнлар тўғрисидаги билимларимиз нисбий, нисбий ўзгарувчан эканлигидан далолат бермоқда.

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1999 й., 7-жилд, 85-бет.

² Ўша асар, 298-бет.

Моддий оламдаги бу умумий алоқа ва қонуниятларнинг мураккаб шакллари фалсафанинг қоидаларида мумкин қадар тўла ва чуқурроқ акс этишини ҳисобга олиш лозим. Бу илмий билишнинг ягона, тўғри ва зарурий шартидир.

Фалсафий дунёқараш қотиб қолган ақида эмас, балки доимий равишда ўзгариб, бойиб ва такомиллашиб борадиган дунёқарашдир. Табиатда, жамиятда бўладиган ўзгаришлар туфайли, биринчи навбатда, табиий, техник ва ижтимоий фанлардаги кашфиётлар, ижтимоий ҳаётда тўхтовсиз равишда рўй бериб турадиган муҳим ўзгаришлар натижасида кишиларнинг мавжуд олам ҳақидаги илмий билим ва тасаввурлар, хусусан фалсафий дунёқарашлари олдингига нисбатан анча ривожланади, бойийди ва чуқурлашади. Ҳозирги замон илмий-техника инқилоби туфайли инсон билимлари доирасининг беҳад кенгайиб, мазмуни чуқурлашиб ва мураккаблашиб бораётганлиги бунга яққол мисолдир. Фалсафий дунёқарашнинг тўғри ва илмийлигини инсониятнинг бутун амалий тажрибаси, моддий, ижтимоий-сиёсий фаолияти очиқ-ойдин кўрсатиб ва исботлаб турибди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инсоннинг тафаккурлаш маданияти, дунёқарашини шакллантиришда фалсафанинг аҳамияти нималардан иборат?
2. Дунёқараш ва унинг асосий хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг
3. Дунёқарашнинг асосий типлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Мифологик дунёқараш тўғрисида нималарни биласиз?
4. Диний дунёқарашнинг моҳияти, асосий элементлари нималардан иборатлигини айтинг.
5. Диний эътиқод эркинлиги, дин ва сиёсат нисбати ҳақида нималарни биласиз?
6. Фалсафий дунёқараш ва унинг хусусиятлари нималардан иборат?

Таянч тушунчалар

Миф — афсона, ривоят.

Неотомизм — католик черковининг расмий фалсафаси

Иррационализм — ғайри ақлий

Диний ақидалар — диндорлар учун мажбуран ҳисобланган диний эътиқод талаблари

Тафаккур — воқеликни тушунчалар, муҳокамалар, назариялар асосида инсон онгида инъикос этиш жараёни.